

УДК 904 "652" (497.11 Бела Паланка)

Remesiana

СЛИКА ЈЕДНОГ АНТИЧКОГ ГРАДА

Апстракт: У овом прилогу расправља се о организацији античког насеља Ремесијана, данас Бела Паланка. Начињен је покушај да се прикупи сва доступна грађа која указује на могући изглед античког града и међусобни однос града, некропола и околиних имања.

Кључне речи: *Moesia Superior, Dardania, Remesiana, град, некрополе, сеоске виле.*

Античко насеље Ремесијана (*Remesiana*) на коме лежи савремена Бела Паланка налази се у белопаланачкој котлини у долини реке Нишаве, уз главну цесту (*via publica*) која је од Наисуса (*Naissus*) водила за Сердику (*Serdica*) и даље према Константинопољу (*Constantinopolis*). Насеље се образовало у подножју Великог и Малог Курила, у окуци леве обале Мокрањске реке, која се улива у Нишаву северозападно од града. Античка Ремесијана удаљена је од Наисуса 24 миље према *Tab. Peutinger*; 25 миље по *Itin. Ant.* и 28 миља по *Itin. Hieros* и око 72 миље од Сердике.¹

¹ Р. Petrović, *Naissus – Remesiana – Norreum Margi, IMS IV*, Београд 1979, 52 (у даљем тексту Р. Petrović, *IMS IV*). П. Петровић претпоставља да су ка југу, преко Власине према Пауталији и долином Сврљишког

Историја града није довољно позната.² Историјски подаци о организацији насеља и његовом положају у Царству такође су оскудни. По римском освајању ово се подручје налазило у саставу Горње Мезије (*Moesia Superior*). Најстарији натписи потичу са почетка II века и посредно указују на могућност да је насеље могло имати градски статус већ у време Трајана (98–117).³ Међутим, на основу тумачења са виминацијумског латеркулума, насеље у Ремесијани, по свој при-

Тимока на север према Рациарији водили путеви локалног карактера, *Ibid.*

² Уп. Основу литературу о Ремесијани: П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976, 74–88; *Idem, IMS IV*, 1979, 51–57; *Исти*, *Naissus – задужбина цара Константина*, у: *Римски царски градови и палате у Србији* (ед. Д. Срејовић), Београд 1993, 80–81.

³ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, 95.

лици је имало неки облик самоуправе или муниципални ранг у другој половини III века, у време Марка Аурелија (161–180).⁴ Поједини истраживачи Ремесијану доводе у везу са провинцијским сабором Горње Мезије почетком III века⁵, мада о том проблему има и другачијих мишљења.⁶ Известно је да се током III и у IV веку Ремесијана ра-звила у знатно градско насеље, на чији је просперитет утицао повољан положај на путним правцима и близина рудничких области (*metalla Dardanorum*).⁷ Од IV и у V веку Ремесијана је позната и као епископско седиште у коме је служио Никета (*Niceta Remesiane civitatis episcopus*, 366–414), хришћански мисионар међу Скитима, Гетима, Дачанима, Бесима и Дарданцима, као и други познати епископ Диогенианус (*Diodenianus*) из 449. године.⁸

Ремесијана је страдала у хунској провали 441. године. Према подацима

Прокопија, у VI веку у овој области (*chora Remesianensis*) обновљено је 30 кастела и њихова се обнова повезује са наставком експлоатације руде и у VI веку. Да ли је било интервенција и на бедемима Ремесијане овај историчар није забележио.⁹ Током средњег века насеље у Белој Паланаци познато је под различитим именима: Мокро, Извор и Мусатафа-пашина Паланка или Ак-Паланка.¹⁰

Топографија града

Топографска и археолошка истраживања Ремесијане немају дугу историју. Први опширнији извештај о Ремесијани објавио је М. Валтровић у Старинару из 1885. године, позивајући се на допис и план Тасе Јелинића.¹¹ У наредним бројевима Старинара објављена су истраживања инжењера Д. Собољевевића који је у овим крајевима боравио крајем XIX века, приликом изградње пруге према бугарској граници. Иако нестручно изведена, његова ископавања пружила су корисне податке за проучавање градског наслеђа.¹² Познато је да је град посетио и генерал Ј. Мишковић после ослобођења од Турака,¹³ као и Ф. Каниц, у више наврата крајем XIX века.¹⁴ Они су оставили многе записе и цртеже о античким старинама у граду и околини. Интересовање за анти-

⁴ П. Петровић, *нав. дело* 1976, 95; *Idem*, *IMS* IV, 55; М. Мirković, *Viminacium et Margum*, *IMS* II, Beograd 1986, 90–99, № 53.

⁵ П. Петровић, *Ниси у античко доба*, 100–101; *Idem*, *IMS* IV, 55–56.

⁶ Уп. М. Мирковић, Провинцијски сабор Горње Мезије, *Зборник Филозофског факултета* X–1 (1970), 83–89, са опширном литературом о овом проблему.

⁷ С. Душанић, Организација римског рударства у Норику, Панонији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1–2 (1980), 7–55.

⁸ R. Bartož, Die Entwicklung der Kirhen-Organisation in den Westbalkan-Provinzen (4. bis 6. Jahrhundert), – *In: Das Christentum in Bulgarien und auf der Übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im FrühMittelalter* (Ed. V. Gjuzelev und R. Pillinger), II Internationalen Symposium Haskovo Bulgarien, 10–13. Jun 1986 (= *Miscellanea Bulgarica* 5), Wien, 1987, 155–156, 191. Cf. Zeiller, J., *Les origines chrétiennes dans les Provinces Danubiennes de l'empire Roman*, Paris 1976, 108; P. Petrović, *IMS*, 52.; A. E. Burn, *Niceta of Remesiana*, Cambridge 1903.

⁹ Ф. Баришић, Прокопије, ВИНЈ I, Београд 1955, 63–64; S. Dušanić, *нав. дело*, 30–31.

¹⁰ Ј. Калић, Пирот у средњем веку, *Пиротски зборник*, 8–9, (1979).

¹¹ М. Валтровић, Старине бело-паланачке, *Старинар* II (1885), 98–99.

¹² Д. Собољевевић, Дописи, *Старинар* IV (1887) 91–99; *Исти*, Дописи. Старине из Беле Паланке, *Старинар* V–1 (1888), 66–70.

¹³ Ј. Мишковић, Неки стари градови и њихова околина у Краљевини србији, *Старинар* 4 (1889), 49.

¹⁴ Каниц *Земља и становништво*, Београд II, 1981, 200–202.

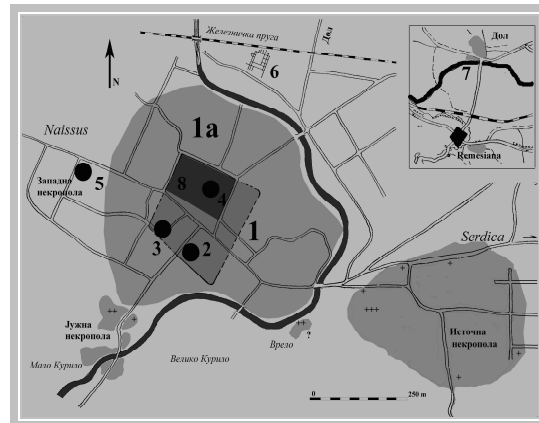
чку Ремесијану обновљено је после другог светског рата, када је 1956. године тим Народног музеја из Београда обавио и прва археолошка истраживања на више места унутар претпостављене површине античког града. Они су издвојили више градитељских слојева из различитог временског периода. Најмлађем слоју припада турско утврђење са кружним кулама, зидано ломљеним каменом и дерсовано. Средњовековном византијском хоризонту припадају делови бедема и осмоугаоне куле, рађени од камених блокова и опеке, везани дебљим малтерним спојницама. Античком утврђењу приписане су четвороугаоне куле и зидови рађени у комбинацији камена и опека ужег формата. Испод турских бедема, на северној и источној страни нађени су делови византијских римских тврђавских зидова. Кружне турске куле постављене су на осмоугаоним византијским и четвороугаоним римским кулама.¹⁵ Од 1976. године започета су систематска ископавања која су средином деведесетих година престала.¹⁶

¹⁵ Ђ. Мано-Зиси, Љ. Поповић, Бела Паланка (Ремесијана), *Старинар* IX–XI (1958–1959, изд. 1959), 381–382; Ђ. Мано-Зиси и др, Античко одељење, *Зборник радова Народног музеја* I, (1956–1957, изд. 1958), 353–354.

¹⁶ Систематска истраживања у Белој Паланци, у сарадњи Народног музеја у Београду и Завода за заштиту споменика културе у Нишу, започета су 1976. године. Овим испитивањима потврђена је величина утврђеног дела насеља, али се дошло и до неких других сазнања о изгледу и организацији Ремесијане. Резултати нису у целости објављени. Уп. С. Гушић, Урбанизам Ремесијане од I–IV века, *Саопштења*, XIX (1987), 21–35; *Idem*, *Remesiana in the Late Roman period, The Age of Tetrarchs* (ed. D. Srejović) Beograd 1995, 126–137, где се разматра о урбанистичком развоју града. Види и нап. 1 у овом раду.

Војно утврђење

Истраживања Ремесијане су по обиму била недовољна да би могла да дају више података о организацији раног насеља и евентуалном постојању војног утврђења. Археолошки потврђени тврђавски бедеми припадају античком цивилном насељу. Према мишљењу С. Гушића, у Ремесијани је почетком II века могло бити изграђено мање војно утврђење, које је касније уклопљено у систем касноантичког утврђеног насеља.¹⁷ У средњем веку над делом античког насеља изграђено је утврђење које је обнављано више пута, а остаци турског бедема (Мустафа–пашине Паланке) видни су и данас. Античка варош је према Ф. Каницу била четири пута већа од белопаланачке турске тврђаве.¹⁸

Remesiana, план града¹⁹ сл. 1

¹⁷ С. Гушић, Урбанизам Ремесијане, 29.

¹⁸ М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951, 120. Уп. Каниц, *нав. дело*, 204.

¹⁹ План града: 1. Утврђени део античког града; 1а. Неутврђени део града (suburbium); 2. Базилика (цивилна и ранохришћанска) и форум; 3. Јавне зграде; 4. Јавне зграде (Ранохришћанска базилика?); 5. Гробљанска базилика; 6. Вила рустика; 7. Вила рустика и некропола у селу Дол; 8. Турска тврђава (допуњен план према П. Пејић, Прилог топографији Ремесијане, *Нишки зборник*, 11–80).

Градско насеље

Са много више података располажемо о могућем изгледу античког града. Досадашња истраживања показала су да је античко насеље било опасно бедемима неправилне четвороугаоне основе укупне површине 5 ха. Западна страна била је 200 м, јужна 214 м, северна 220 м и источна 273 м. На трима странама град је био окружен потоцима и то: на источној страни поток Врело, на јужној страни је Мокрањска река и на северној страни Нишава. Касноантичко цивилно насеље данас се налази на подручју ужег градског језгра Беле Паланке (сл. 1).²⁰

Бедери и куле позноантичког града делимично су познати. На југоисточном, северозападном и југозападном углу до сада су откривене шестоугаоне куле са страницама од по 3,5 м. На западној и северној страни постоје по две правоугаоне куле (10,5 x 5,5 м), које у целисти излазе у поље. Бедери су знатне ширине, у неким деловима и до 5,00 м. До сада нису утврђена места градских капија, али се може претпоставити да су се оне налазиле на местима где се правци бедема пресецају са главним улицама модерне вароши, које можда и следе трасу античких улица. Полигоналне куле могле су бити и на капијама града. Бедери и подеоне куле зидани су ломљеним каменом и кречом (*opus incertum*), док је спољашња облога била од већих правилних блокова пешчара (*opus quadratum*). Подизање бедема око града догодило се у IV веку и последица је општих прилика у овом делу Царства. У средњем веку изграђена је нова утврда од које су сачувани трагови на северном и западном беде-

²⁰ Ђ. Мано-Зиси, Љ. Поповић, *нав. дело*, 381-382.

му. Последња обнова градских бедема била је 1639. године, када је и изграђена Мустафа-Пашина Паланка, касније названа Бела Паланка.²¹

Поједини објекти откривени у унутрашњости утврђеног градског насеља указују на густу изграђеност античке Ремесијане.

Први комплекс грађевина различите намене откривен је у јужном делу цивилног насеља, данас на локалитету познатом под именом "Стара Пијаца" (сл. 2). Овде су обављена и најобимнија археолошка истраживања и утврђена три градитељска слоја. За проучавање античког наслеђа од посебног су значаја делови објеката приписани другом и трећем градитељском слоју.²² Најбоље је сачувана основа објекта базиликалног типа из другог градитељског слоја. Она је више пута преправљана и прилагођена новим потребама. Ширина грађевине износи 14,8 метара. На западној страни је истражена дубока апсида (трибунал), пречника 5,9 м, ојачана са спољње стране контрафорама. Источни крај грађевине није познат. Објекат је опредељен као цивилна базилика (*basilica urbana*) и датован на основу археолошког материјала у III или IV век.²³ Са северне стране базилике налазе се три ступца од опека и два паралелна зида и они се по употребљеном материјалу и техници зидања не разликују од зидова базилике. По свој прилици да припадају јужном делу портика форума и траговима таберни или занатских радњи. Са јужне стране цивилне базилике нађено је неколико правилних, мањих просторија

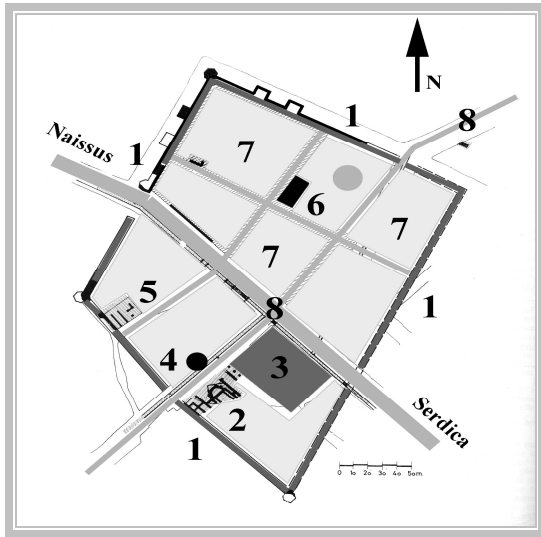
²¹ П. Пејић, Прилог топографији Ремесијане, *Нишки зборник* 11 (1992), 80.

²² С. Гушић, *нав. дело*, 25-26.

²³ Исто.

које се ослањају на јужни бедем цивилног насеља. У њима су налажени керамички тубулуси за загревање и комади фреско малтера.²⁴

У трећем градитељском слоју дошло је до већих градитељских интервенција у овој градској четврти када је грађевина претворена у цркву. Апсида на западу је негирана и на њеном месту је изграђен улаз. Наос првобитне грађевине подељен је на три брода, а испред улаза образован је трибелон са стубовима од пешчара. Њима одговара импост капител, са крстом у медаљону, датован у крај IV или почетак V века.²⁵

Remesiana, идеална реконструкција утврђеног дела града²⁶ сл. 2

Недалеко од овог комплекса, према западу, откривени су трагови

архитектуре (конха, хипокаусти и водонепропустиви малтер) који указују на могући положај терми (сл. 2).²⁷

Северозападно од базилике, на растојању од око 73,00 м (приликом изградње нове библиотеке 1977. године), утврђени су остаци друге скупине објеката, који су, по начину градње и оријентацији, слични комплексу базилике. Архитектонска пластика (два дела стуба, база за стуб, јонски капител III–IV века и мермерни капител са крстом) указују на исто време градње као и на локалитету Стара Пијаца. На јужном делу истог ископа нађени су остаци јужног бедема цивилног насеља (сл. 2).²⁸

Трећа група објеката евидентирана је у простору парка, у близини цркве. Двема сондама крај цркве, испод турског и средњовековног слоја, нађени су трагови грађевине са тегулама и имбрексима и финијом керамиком и материјалом из позне антике, као и новац Антонина и Константинових наследника.²⁹ У непосредној близини ових сонди 1988. године истражена је површина од око 200m² над којом је изграђен Парохијски дом (сл. 2).³⁰ Том приликом откривено је више мањих просторија и зидова који припадају различитим хронолошким слојевима.³¹ Могло би се претпоставити да делови откривене грађевине припадају још једној ранохришћан-

²⁴ С. Гушић, *нав. дело*, 25–26.

²⁵ *Римски царски градови* (ед. Д. Срејовић), Београд 1993, 220, кат. 66 (С. Гушић).

²⁶ Идеална реконструкција: 1. Градски бедеми; 2. Базилика (цивилна и ранохришћанска); 3. Форум; 4. Терме; 5. Комплекс јавних зграда; 6. Комплекс јавних зграда ранохришћанска црква; 7. Градска четврт; 8. Градске саобраћајнице (допуњен план према С. Гушић, *Урбанизам Ремизијане од I–IV века*, 22, сл. 2).

²⁷ С. Гушић, *Урбанизам Ремизијане*, 24. *Idem*, *Remesiana in the Late Roman period*, 129.

²⁸ С. Гушић, *Урбанизам Ремизијане*, 26.

²⁹ Сонде су отворене и у близини савремене цркве, 23 м западно од ње, у парку образованом унутар бедема некадашње турске тврђаве. Ђ. Мано-Зиси, Љ. Поповић, *нав. дело*, 1959, 353–354.

³⁰ Из документације Завода за урбанизам у Нишу.

³¹ Из аутопсије аутора. Резултати археолошких истраживања нису објављени.

ској, можда градској базилици, уколико се има у виду да је у близини у североисточном бреду нађен натпис који се доводи у везу са Никетом из Ремезијане.³²

Градске некрополе Ремезијане

Градској територији античке Ремезијане припадале су и некрополе откривене на јужној, западној и источној страни и опредељене у време од IV до VI века. Утврђено је постојање три независне градске некрополе (сл. 1).³³

Јужна некропола античког града, датована у крај V века, налазила се узводно уз Мокрањску реку и то на њеној левој и десној обали, на благим падинама Малог и Великог Курила, са обе стране Мокрањске реке (сл. 1). Делове некрополе истраживао је Д. Сабовљевић 1887. године.³⁴ Он је открио десет позноантичких гробова са сиромашним прилозима,³⁵ који се према П. Пејићу могу лоцирати на делу пута, на северозападним падинама Малог Курила. Јужним некрополама припада и издвојена мања некропола на потезу Врело³⁶ и усамљени гроб који помиње П. Петровић.³⁷

Вероватно да је у питању иста некропола коју су евидентирали Каниц и Фјукс. Каниц 1889. године бележи постојање античке засведене просторије и један под од опека, као и римске гробове на имању Антонија Миленковића. У винограду Косте Цинцарина, код споменика ратницима, Каниц је запазио гроб са мушким скелетом и сачуваним остацима одеће.³⁸ Вероватно да са истог места потичу и налази фибула, новца, керамике и стакленог посуђа, које помињу М. и Д. Гарашанин.³⁹

Са овог простора (локалитет Варош) потиче и античка лучно засвођена гробница са два оловна саркофага. Из описа који је срески писар А. Трифуновић доставио редакцији *Старинара V* за 1888. годину јасно се може начинити реконструкција ове гробнице. Гробница, величине 4,00 x 4,00 м била је зидана опеком, оријентисана север-југ, са зазиданим улазом на јужном делу и без прилазног степеништа. Висина гробнице износила је 2,20 м. Саркофази су били постављени уз северни зид, на базама од опека. У њима су били положени покојници, оријентисани запад-исток и са рукама пруженим поред тела. У гробници су била сахрањена још четири покојника у зиданим конструкцијама, различите оријентације. Два покојника су била у положају у правцу запад-исток, један у правцу југ-север и један у правцу исток-запад. Нађени су гвоздени клинови (укупно 4) који указују да је у гробници било и дрвених сандука.⁴⁰

³² Натпис †*Ecclesia* [- - - *Pe*] *l*trus et [- - -] † SAIT [- - - нађен је 1885. године у темељу средњовековне североисточне куле и пренет у Народни музеј у Београду. Р. Petrović, *IMS IV*, 106, № 77..

³³ С. Гушић, *нав. дело*, 27.

³⁴ Д. Сабовљевић, *Дописи*, 99.

³⁵ П. Пејић, *нав. дело*, 81. Уп. Сабовљевић, *Дописи*, 91–99.

³⁶ П. Пејић, *нав. дело*, 81, преузето од Р. Petrović, *IMS IV*, 55.

³⁷ П. Петровић говори о усамљеном гробу, али је то део јужне некрополе Ремезијане, Р. Petrović, *IMS IV*, 1979, 55, п. 21. Уп. П. Пејић, *нав. дело*, 81, нап. 15.

³⁸ М. и Д. Гарашанин, *нав. дело* 121.

³⁹ М. и Д. Гарашанин, *нав. дело*, 120.

⁴⁰ Писмо А. Трифуновића види у: Д. Сабовљевић, *Дописи*. Старине из Беле Паланке, *Старинар V-1* (1888), 71; М. и Д. Гарашанин, *нав. дело*, 120. Сличну гробницу, али са три оловна саркофага, исте оријентације

Источна некропола налазила се на благој североисточној падини Великог Курила, дуж античког пута за Турес и даље за Сердику (сл. 1). Од античког утврђења одвојена је Мокрањском реком. Њен положај је утврђен на основу налаза једне лучно засвођене гробнице и више налаза античких гробова. Ископавања на овој некрополи вршена су 1956. године, а током последњих година у овом делу насеља Беле Паланке откривено је више античких гробова. Гробови су једноставне конструкције са покривачем од сферних опека. У њима је био сахрањен обично по један покојник, без прилога. Издваја се само налаз једног слободноукопног гроба, који се на основу прилога може датовати у другу половину IV века.⁴¹ Према откривеним налазима источна некропола датована је од средине IV до VI века. На овој некрополи нађене су и лучно засвођене гробнице. У једном извештају сумарно се помиње једна таква конструкција, нађена у Новој Мали у улици Николе Деспотовића, датована у VI век.⁴²

помиње и Ф. Каниц и могуће је да је у питању исти налаз, и да је приликом приређивања рукописа за штампу дошло до омашке у броју. Уп. Ф. Каниц, *нав. дело*, 201.

⁴¹ Покојник је био положен у гробну раку без конструкције, на дубини од 2,30 м, оријентисан у правцу исток–запад. Са леве стране лобање био је положен стаклени конични пехар, на левом рамену крстаста фибула, а у пределу стомака бронзана пређица и новац. Конични пехари сличног облика и фибула датовани су у другу половину IV века, а римски новац у средину IV века. П. Пејић, *нав. дело*, 83; позивајући се на А. Cermanović-Kuzmanović, *Pregled i razvitak rimskog stakla u Crnoj Gori, Arheološki vestnik XXV*, Ljubljana 1976, 180 и А. Јовановић, *Римски накит у Дарданији*, Београд 1980, 68, сл. 138.

⁴² Ђ. Мано-Зиси, Љ Поповић, *нав. дело*, 382; П. Пејић, *нав. дело*, 83, нап. 24.

Западна некропола се налази 400 метара западно од западног бедема насеља, на месту где је садашња дрвара у непосредној близини ранохришћанске тробродне базилике (сл. 1). Делимично је истраживана 1956. године.⁴³ Базилика је оријентисана у правцу исток–запад. Зграда је сачувана у нивоу подова и има две фазе градње. Првој фази припада апсида и нартекс. Полукружна олтарска апсида, по свој прилици у другој фази добија контрафоре, када се на бочним бродовима граде и две (?) мање бочне апсиде. Каснијој преградњи припада и полукружна крстионица у западном травеју нартекса. Откривена су и два пода. Од старијег пода сачуван је малтер који је могао имати мозаике или мраморну оплату. Млађи под је био од опека. Декорација на сачуваним деловима база и капитела указује на датовање од IV до VI века. Тордирани стубови би могли припадати старијој фази базилике, а високе степенасте базе и плитке дужи аканти капитела, по стилу и техници су млађи и могу да потичу са обнове грађевине. У бочним бродовима и изван базилике откривене су зидане гробнице, датоване у VI–VII век. У једној од гробница нађен је бронзани крстић, датован у IX–X век који припада секундарној сахрани. Над рушевинама базилике образовала се средњовековна некропола на редове, датована у X век и једна средњовековна црква.⁴⁴

Западној некрополи по свој прилици припада и лучно засвођена гробница откривена у винограду Маринка

⁴³ Ђ. Мано-Зиси и др., *нав. дело*, 353–354. Уп. I. Nikolajević, *Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije, Arheološki vestnik XXIX*, Ljubljana 1978, 682.

⁴⁴ Ђ. Мано-Зиси, Љ. Поповић, *нав. дело*, 381–382.

Соколовића и једна стела са натписом.⁴⁵

У типолошком смислу посматрано гробна архитектура на градским некрополама Ремесијане није била репрезентативног карактера. У питању су обично: 1) слободно укопани гробови; 2) гробови са дрвеним сандуком и 3) гробови са конструкцијом од опеке. Гробови са конструкцијом од опеке су сандучастог пресека са или без кровног покривача или су у питању зидани гробови различитих димензија и облика. Породичне гробнице су обично веће зидане конструкције полуоблично засвођене, без прилазног степеништа и дромоса.⁴⁶ Гробне прилоге чине личне ствари покојника које непосредно указују на положај и ранг сахрањених покојника. Од бројних налаза накита, фибула, новца, стаклених посуда и других налаза посебно се издвајају налази два прстена са натписом оданости FIDEM CONSTANTINO.⁴⁷ У питању је мушки накит намењен за царска donativa и по карактеру натписа припадају групи ордења који су додељивани у време Константина I за посебне заслуге, обично вој-

не.⁴⁸ Прстење из Ремесијане могло би се довести у везу са боравком Константина крајем 316. године у овим крајевима и могућим даривањем локалних команданата војске или високих чиновника градске администрације.⁴⁹

Налази са шире градске територије

Археолошка истраживања нису дала одговоре на непосредно насељавање уз бедеме зграда и образовање неутврђеног цивилног насеља. Појединачни налази, међутим, потврђују постојање вила на широј територији града.

Вила са перистилом, разуђене основе, површине 3600 м², откривена је случајно приликом изградње железнице 1888. године, 260 m североисточно од северног тврђавског зида (сл. 1). Делове виле истражио је и снимио инжењер Д. Сабовљевић.⁵⁰ Према приложеној скици уочава се да се објекат састојао из два дела, од којих је више истражен североисточни. Овај део виле је централног распореда са низом просторија око пространог дворишта. На средини источних просторија једна се просторија завршава апсидално (триклинијум). Трагови пећи

⁴⁵ М и Д. Гарашанин, *нав. дело*, 121.

⁴⁶ Гробови и гробнице по типу гробне архитектуре исти су или слични налазима из градске некрополе Наисуса, локалитет Јагодин мала у Нишу. Лј. Zotović, *Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu, Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961, 171–175; Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола у Јагодин Мали*, Ниш 1968 (водич, изд. Народног музеја у Нишу).

⁴⁷ Један се прстен налази у Британском музеју у Лондону, док се други 1934. године налазио у поседу Радована Филиповића из Беле Паланке. Уп. Р. Petrović, *IMS IV*, 139, № 139-140; А. Jovanović, *Rimski nakit u Dardaniji*, Beograd 1978, 15–16, kat. 21–22; И. Поповић, I. Popović, "Fidelity Rings" to the Emperors of the Constantinian house, *Старинар L* (2000, изд. 2001), 187–199.

⁴⁸ Опширније о овом типу прстења види код I. Popović, *op cit.*

⁴⁹ О Константиновом боравку и задржавању у Сердици, Наисусу и Ремезијани упореди: I. Popović, *op. cit.* 192 – 193; М. Мирковић, Нека питања владе Константина и Лицинија, *Зборник Филозошког факултета XII-1* (1974), 139–150; М. Mirković, *Decennalia des Licinius und die Schlacht bei Cibale, Živa anti-ka* 47 (1997), 145–158; М. Vasić, *Boravci Konstantina I u Nišu, Zbornik radova "Kult Sv. Cara Konstantina između istoka i Zapada"* (Niš, 15. decembar 2001), Niš 2003, 25–29.

⁵⁰ Д. Сабовљевић, *Дописи. Старине из Беле Паланке*, 66–70. Уп. П. Петровић, Ниш у античко доба; С. Гушић, *нав. дело*, 27.

у једној од просторија на југоисточној страни указују да је објекат био грејан. Северозападни део виле није у целости истражен и само се може претпоставити да је у питању још једно двориште са низом просторија околних. Две просторије, једна мања и ужа на југу и друга већа на северу поплочане су опекама. Дворишта А и Б повезана су међусобно уском и дугачком просторијом (ходник). У близини виле Д. Сабовљевић помиње и остатке некрополе, темеље једне округле зграде и једне, можда, керамичке пећи.⁵¹

Друга позната вила нађена је у атару села Дол, два километра северно од утврђеног града, на јужној падини брда Раваница (сл. 1). На потезу Слатина, на десној обали Нишаве, утврђени су остаци античке архитектуре и археолошки материјал који указују на веће пољопривредно насеље типа вила рустика и викус. Северозападно од овог локалитета налази се некропола,⁵² која је на основу налаза датована од краја III до VI века.⁵³ Са ове некрополе из једног гроба потичу налази: бронзана крстава фибула, новац Константина I (306–327) и Лицинија (308–324). Гроб се налазио у правцу моста на Нишави, десно од пута Бела Паланка–Моклиште и датован је у прву половину IV века.⁵⁴ На истој некрополи откривене су и три полуоблично засвођене породичне гробнице.

Прва гробница налази се у високој речној тераси десне обале Нишаве (између асфалтног пута Бела Паланка

– Моклиште). Нема података о изгледу, величини и прилозима.⁵⁵

Друга гробница је откривена 1884. године на јужној падини брда Раваница, при крају винограда Косте Николића. Гробница је правоугаоне основе величине 2,53 x 2,33 m и висине до свода 2,45 m. Оријентисана је у правцу запад-исток, са улазом на истоку. Улаз, димензија 0,95 x 0,75 m, полукружно је завршен. На западном зиду сачувана је ниша, полукружна на горњем делу. Зидана је опеком у малтеру са кокама црвене ломљене опеке. Зидови гробнице рађени су опеком окер боје (0,29 x 0,26 x 0,04 m), а свод опеком црвене боје (0,29 x 0,29 x 0,04 m). На опекама црвене боје утиснуте су у свежем малтеру дијагоналне са по три пруге у оба правца. Свод, зидови и под гробнице малтерисани су малтером у коме је знатна концентрација ломљене опеке црвене и окер боје. Малтер је заглачан до сјаја. Покојник је био положен на леђа, оријентисан у правцу запад–исток, без трагова конструкције дрвеног сандука и гробних прилога.⁵⁶ На покојнику су били сачувани делови тканине.⁵⁷ После извршене анализе утврђено је да је у питању тканина од вуне, мрко-жуте боје. Ткање је пругасто и дужом страном је на одређеном размаку имала тамније мрке пруге, ширине седам сантиметара. На доњем делу хаљине налазила се бордура црне боје ширине четири сантиметра. На бордури је била уткана четири милиметра широка жута пруга састављена од четвороугоника и са тачкама између њих. Исти

⁵¹ М. и Д. Гарашанин, *нав. дело*, 120.

⁵² П. Пејић П. *нав. Дело*, 82, нап. 21.

⁵³ Р. Petrović, *IMS IV*, 55.

⁵⁴ *Isto*. Уп. А. Јовановић, *нав. дело*, 59, 66, кат. фибула 58, сл. 132.

⁵⁵ П. Пејић, *нав. дело*, 82.

⁵⁶ Т. Јелинић, *Дописи, Старинар*, 1884, 80-81.

⁵⁷ Кокади тканине били су достављени уредиштву. *Isto*.

мотив шаре јавља се и на подужним бордурама.⁵⁸

Трећа породична гробница откривена је 1923. године и налази се такође у атару села Дол, десетак метара источно од гробнице 2. Откривена је приликом копања у винограду Драгутина М. Соколовића и крајем осамдесетих година XX века била је видљива.⁵⁹ У питању је полуобличасто засвођена конструкција начињена од опека, унутрашњих димензија 2,62 x 1,80 x 2,25 m, оријентисана по свој прилици запад–исток. Мањи улаз величине 0,72 x 1,10 m налазио се на источном зиду.⁶⁰ Из извештаја о отварању гробнице не види се колико је покојника било сахрањено у њој.

У гробници је нађен велики број богатих гробних прилога, које су налазачи међу собом поделили, тако да је само један део налаза откупио Народни музеј у Београду, и то у више наврата и од различитих лица.⁶¹ Најпре су од Радомира Филиповића откупљена два медаљона са камејама у златном раму, од којих је један висио о ланцу са кукицом на крају, затим једна златна минђуша са плавим каменом, шест чланака златног ланца и новац Максимијана Херкулија (307–310). Од Михаила Митића откупљен је златник Ветраниона и један чланак ланца. Следеће године у Музеј су доспела два стаклена суда (кандила), је-

дан земљани суд и једна сребрна копча. У једном од извештаја помиње се да је из гробнице у Долу у Музеј доспео следећи гробни инвентар: три гривне, два прстена, једне минђуше, златни ланац, сребрне копче, мале бронзе Максимијана Херкулија, две бронзе Констанција II и солида Ветраниона. Према И. Поповић остало је нејасно да ли су два прстена и три гривне биле међу откупљеним комадима. Податак да су они били део нађеног гробног инвентара начињен је на основу сведочења једне од особа које имале увид у овај материјал.⁶²

Један од два нађена прстена припада типу вереничких и има на правоугаоној глави угравирану мушку бисту у профилу и натпис VIVAS IN DEO, који истиче светост институције брака. Стилске одлике приказаног лика показују особине постконстантиновске епохе и могу се довести у везу са налазом новца Максимијана Херкулија (307–310). Овај примерак са реверсом REQUIS OPTIMORUM MERITORUM кован је у Солуну 317–318. године, после његове смрти. Други примерак, бронзани новац Констанција II (337–361), данас изгубљен, могао је бити емитован између 324 и 361. године, и на крају солид Ветраниона, кован у Солуну 350. године.⁶³

Од осталог накита, за који се претпоставља да припада истом налазу из гробнице у Долу, посебно су занимљиве камеје, са ликом за који се претпоставља да је представа царице

⁵⁸ Т. Јелинић, Дописи, *Старинар*, 1884, 80–81; нап. 1.

⁵⁹ П. Пејић, *нав. дело*, 82; В. Saria, *Iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja u Beogradu*, *Старинар* III (1924–1925, изд. 1925), 71; М и Д. Гарашанин, *нав. дело*, 122.

⁶⁰ В. Saria, *нав. дело*, 71.

⁶¹ И. Поповић, *Касноантички и рановизантијски накит од злата у Народном музеју у Београду*, Београд 2001, 85. Уп. В. Saria, *нав. дело*, 71.

⁶² До тог сазнања дошао је средином седамдесетих година А. Јовановић, професор Филозофског факултета у Београду, тадашњи кустос Музеја у Нишу. Види код И. Поповић, *нав. дело*, 86, нап. 142 и нап. 141.

⁶³ И. Поповић, *нав. дело*, 86.

Фаусте.⁶⁴ На камејама је приказана млада жена, између 20 и 30 година, са косом очешљаном у пунђу, ниско на врату. На лик Константинове жене Фаусте посебно указује начин чешљања косе приказан на новцу са портретима ове царице. Камеје су могле бити израђене у време око 320. године. У гробници у Долу вероватно да је сачувана покојница високог угледа, у одећи украшеној камејама, са вереничким прстеном и другим деловима накита. Камеје су могле бити део наслеђеног накита који је покојница могла добити пре удаје.⁶⁵

Могуће је да истом комплексу припада и *четврта гробница* на свод коју је 1933. године забележио Фјукс, откривена на локалитету Патрицијев Гроб, 2,5 km северно од железничке станице.⁶⁶

Изложена грађа, иако непотпуна, омогућава да размотримо неке претпоставке о организацији и уређењу Ремесијане и донекле реституишемо могући изглед античког града. У првим годинама колонизације и урбанизације може се претпоставити да се насеље образовало дуж римског пута (*via militaris*).⁶⁷ Да ли је то био скуп дрвених зграда поређаних са једне и друге стране пута за сада је без архео-

лошких потврда. Извесније је да се током II, а посебно у III веку Ремесијана развила у градско насеље о чијем статусу посредно говоре и посветни натписи о евентуалној посети Септимија Севера 202. године, о седишту царског култа, или о евентуално одржаном сабору у овом граду.⁶⁸ Не улазећи у расправу око тачности изнетих претпоставки, истражено градитељско наслеђе недвосмислено указује да је у III веку Ремесијана имала лик града са форумом и цивилном базиликом, термама и другим јавним зградама.⁶⁹ Током III века Ремесијана је још увек насеље отвореног типа са форумом у средишту градских пресечница *cardo* и *decumanus*. Остале градске улице образовале су мање градске четврти. Има индиција да се у самом граду или на његовом прилазу образовала путна станица (*mansio*), која је и забележена у итнерарима Хиеросолимитанум.⁷⁰

⁶⁸ Види нап. 5 и 6.

⁶⁹ Према историчару Дио Касију обимне припреме и изградња монументалних објеката вршена је у и градовима у којима се цар (у питању је Каракала) никада није задржавао или у местима које никада није ни планирао да види. Слична градитељска делатност могла је да претходи и проласку Септемија Севера од Оријента ка Риму 202. године. Отуда и присуство два посветна споменика, Септимију Северу и Каракали, из 202. године, нађених у Ремесијани, које је поподигао Квинт Анције Фауст. П. Петровић, *Нису у античко доба*, 100–101.

⁷⁰ Р. Petrović, *IMS II*, 52. У истом раду на стр. 53, П. Петровић вилу рустику, откривену код железничке станице, назива мансијом користећи се аналогијама о изгледу и организацији путних станица у Британији (W. Rodwel, *BAR 15*, 1975, p.88, n.25). Сматрамо да је место виле у односу на саобраћајницу *via militaris*, касније *via publica* неповољан и да положај мансије треба очекивати непосредно или ближе римском путу. Такође и поменути распоред просторија, груписаних око дворишта, није аргумент за овакво опредељење објекта. О положају и

⁶⁴ Или је у питању нека друга истакнута личност која је копирала њену фризуру, *исто*, 141–142, кат. 71 и 146, кат. 80.

⁶⁵ И. Поповић, *нав. дело*, 86 – 87.

⁶⁶ М и Д. Гарашанин, *нав. дело*, 121.

⁶⁷ Интересантан је податак да је М. Костић у својој студији *Белопаланачка котлина*, на страни 156, Белу Паланку приписао типу друмских насеља, што показује да се карактер овог насеља није променио током више векова. Међународна саобраћајница и данас пролази кроз ово место и дели га на северни јужни део.

Колика је била површина градске територије тешко је замислити, али је извесно да су граду припадале и некрополе, образоване дуж саобраћајница, са његове источне, јужне и западне стране.

Почетком IV века долази до већих градитељских промена условљених општим стањем у Царству. Око насеља опасан је градски зид неправилне четвороугаоне основе, ојачан кулама на угловима и капијама. Место форума и распоред уличне мреже задржани су и током касне антике, али се уочава промена намене неких јавних уграда. Тако је цивилна базилика, јужно од форума, трансформирана у ранохришћанску цркву. Има индиција да су ранохришћанске цркве биле изграђене и у другим градским четвртима што би могло да се доведе у непосредну везу са јачањем хришћанства, посебно у време Никете Ремезијанског.

Као што је већ речено, површина унутар градског бедема износила је око 5 ha, а већи део града заузимале су грађевине јавног карактера. Места за интензивнију изградњу стамбених зграда типа домуса и вила урбана није било довољно, што је условило развијање подграђа (*suburbium*), изван градских бедема, као и на широј територији града. Распоред античких некропола, вила и речних токова указује на могућу површину подграђа од око 17 ha (сл. 1). Ужој градској територији припадале су и градске некрополе распоређене на прилазним путевима на западној, источној и јужној страни

града, док су на широј градској територији биле распоређене виле рустике и сеоска имања са издвојеним породичним гробљима и гробницама.

И на крају да закључимо да је Ремесијана припадала типу мањих градских насеља у којима број становника није прелазио цифру од 2000, али то не умањује њен значај у Царству током више векова. Изузетно богат репертоар гробних прилога указује да су покојници припадали грађанском сталежу, високог угледа и са високим положајем у царској хијерархији. Град Ремесијана је имао важно место у Константиновим настојањима да придобије локалну аристократију и заузме Наисус и околину. Друга важна личност у историји града био је епископ Никета, мисионар, који је обележио време христијанизације становника у области Ремесијане на крају IV и почетка V века.

изгледу мансија види. M. Vasić, G. Milošević, *MANSIO IDIMUM*. Rimaska poštanska i putna stanica kod Medeveđe, Beograd 2000, са опширном литературом која се односи на овај тип насеља.